

DEN VIDARE NATIONALSTADSPARKEN

ETT FRILUFTSLANDSKAP FÖR FRAMTIDEN

Från Nationalstadsparken till Bogesundslandet – har någon annan huvudstadsregion i världen ett så vackert, historiskt rikt och varierande friluftslandskap för allmänheten? Utan kungars anläggning av parker och jaktmarker, och utan centralmaktens politik, hade Nationalstadsparken inte blivit av. Men hur har människor nyttjat och bevarat den fram till idag?

Det är mars månad år 2017, lite grått, regn i luften, och det börjar skymma. Jag vandrar genom ekskogsbältet intill Sveriges huvudstad, njuter av tystnaden vid Ugglevikens fuktlövskog, och undrar hur andra uppfattar denna naturtyp. Så kommer en kvinna med barnvagn. Jag frågar henne om hon tycker att den är vacker? Jo, hon tycker att all natur är vacker. Hon kommer från Riga, har flyttat in i Norra Djurgårdstaden och är lyrisk över att få bo nära både innerstaden och naturen.

Några dagar senare klättrar jag upp på Stora Lappkärrsberget, fascinerad av utblicken över Lilla Värtan, den begynnande Askrikefjärden och Bogesundslan-

PETER SCHANTZ är professor och verksam inom temaområdet rörelse, hälsa och miljö vid GIH (Gymnastik- och idrottshögskolan) i Stockholm. Han har bland annat studerat friluftslivets fysiologi och förutsättningar i ett tätortsnära perspektiv.

det, går vidare och stannar vid en bronsåldersgrav för en stund av stillhet. Upptäcker sedan en tavelram som hänger mellan två träd med motivet »Skogsutsikt. Okänd konstnär«. En genial installation. Blicken fokuseras, jag ser mer, men vet mindre. Ty vad jag ser i denna vilda natur tillhör skapelsens gåtor.

Fuktlövskog, innerskärgård och barrskog – tre typer av naturmöten i Sveriges enda nationalstadspark. Hur kan vi överhuvudtaget få uppleva natur där? Vilka är de »okända konstnärerna« och de historiska skeenden som kan förklara det? Detta kapitel syftar till att bidra med en övergripande tolkningsram för de människoformade sammanhang som vi befinner oss i när vi ser på parkens natur. I samma anda, men mer översiktligt, belyses det landskap från Lilla Värtan till Bogesundslan som kompletterar Nationalstadsparkens historik och värden sett till naturmötenas typologi, och som ingår i ett vidare stadsnära friluftslandskap.

Grinden vid Haga Södra, vintern 2008.

De tre parkområdena Ulriksdal, Haga-Brunnsviken och Djurgården är från norr till söder markerade som översiktligt placerade ovaler i ett utsnitt ur Charta Öfwer Stockholms Stads Belägenhet från 1751 av Georg Biurman. Det är dessa parker som utgör grunden för dagens nationalstadspark. Öster om dem tar innerskärgårdens landskap vid. Där finns bland annat Wäderön, som numera heter Bogesundslandet. Stora delar av detta landskap är än idag bevarat som ett friluftslandskap.

Jag tar med mig ramen från Stora Lappkärrsberget, riktar den åt olika håll och hoppas att vyerna kommer vidga seendet. Först bakåt i tiden – till istiden.

OM PARKENS TILLBLIVELSE OCH VÄRDEN

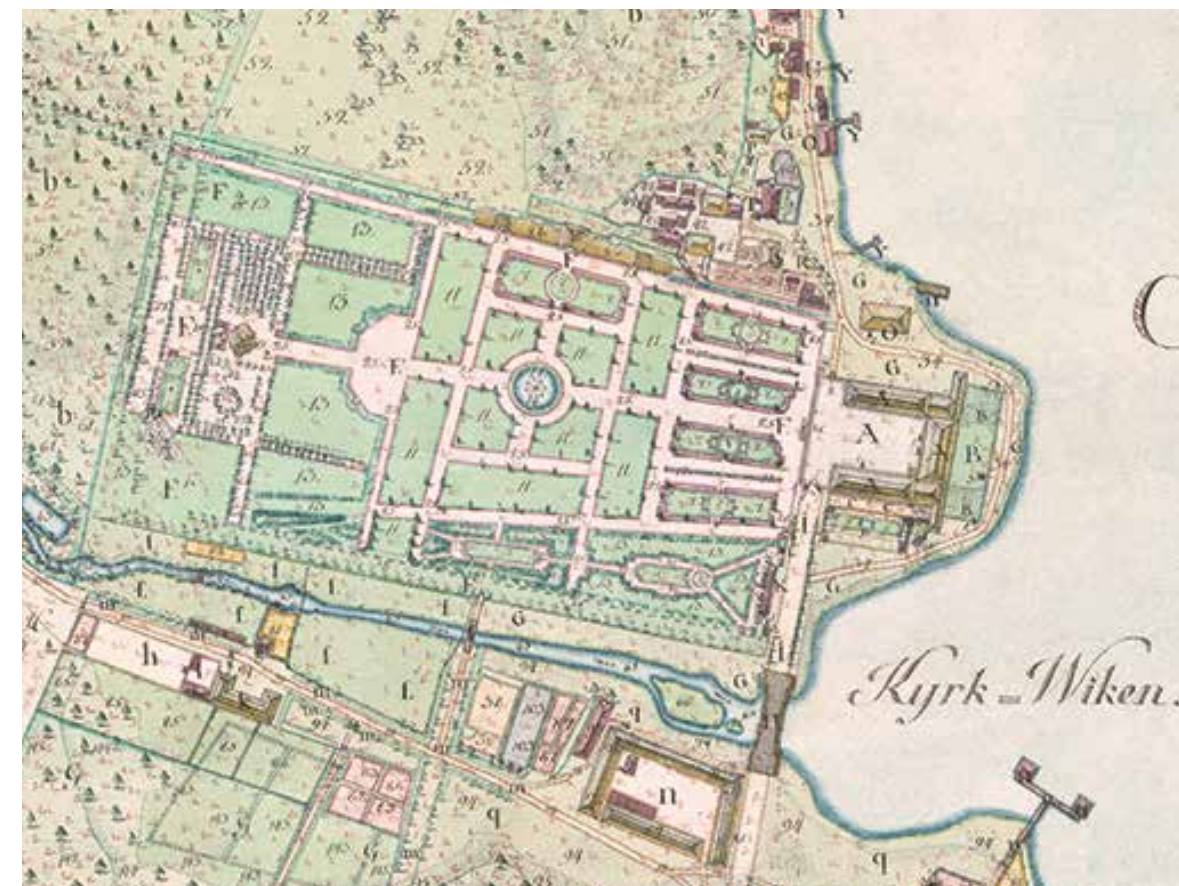
En central rörelseaxel i vårt land går mellan norr och söder. För den utgör Mälaren och Saltsjön ett

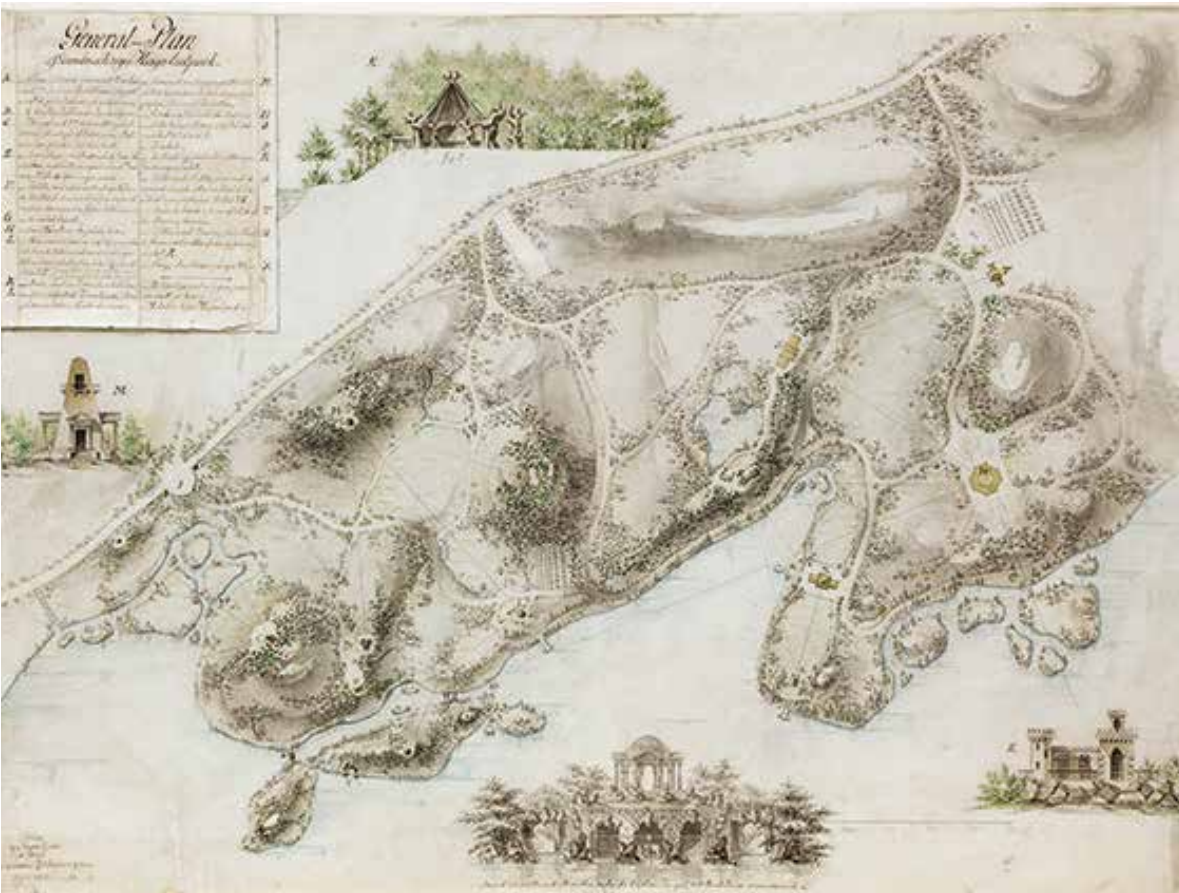
hinder. Vid istidens slut fanns det ingen plats som möjliggjorde broar över dessa vatten, men efterhand kom en rullstensås att framträda genom landhöjningen. Därigenom skapades en ö med så korta avstånd till fastlandet norr och söder därom att broslagning blev möjlig. När så skedde etablerades en strategisk punkt av vikt, för där kunde rörelser längs två viktiga stråk kontrolleras: landvägen mellan norr och syd, och sjövägen mellan öst och väst. Vid den ön, numera benämnd Gamla stan, etablerades staden Stockholm. Exemplet får spegla hur naturen kan forma kulturen.

Detta är även ett signum för huvuddelen av den kultur som är knuten till Nationalstadsparken. Det handlar om en naturbaserad kultur.

Kännetecknande för varje äldre stadsbildning är att det omgivande landskapet har haft en viktig roll för behovet av mat och andra former av energi. Det gällde även de områden som senare blev vår nationalstadspark. För denna parks vidare historia är centralmaktens lokalisering till Stockholm av avgörande betydelse. Utan den skulle inte Johan III ha anlagt en liten jaktpark på Valdemarsön (nuvarande Södra

Barockparken i Ulriksdal år 1775. Karta av Lars R. Kökeritz.

Fredrik Magnus Pipers generalplan för Haga som engelsk park från 1781.

Djurgården), Jacob de la Gardie ha skapat barockparken vid Ulriksdal, Karl XI ha utvecklat jaktparken Djurgården, eller Gustav III ha låtit gestalta ett engelskt parklandskap vid Brunnsviken. Det är dessa parkers tillblivelse som bildar grunden för dagens nationalstadspark.

Barockparken i Ulriksdal (tidigare Jakobsdal) började formas år 1638. Den ska ses mot bakgrund av stormakten Sveriges behov av att samla rikets herrar till Stockholm för en effektiv ledning av landet. En

av dem var Jacob de la Gardie. För det aktiva livet i staden byggde han slottet Makalös, med en placering vid det strömmande vattnet intill nuvarande Operan, och för det kontemplativa livet byggdes slottet Jakobsdal vid Edsviken. Dess park har sina gestaltningsmässiga rötter i dikotomin odlad och vild natur. Denna tvådelning framträdde redan när delar av människosläktet övergick från jägar- och samlarstadiet till att bli odlare, och återfinns både i den judiska och kristna religionens förklaringar av uppkomsten av olika for-

mer av natur. Den står för kulturella förhållnings-sätt som på djupet har präglat Västerlandets natursyn. Det sköna blev det av människan odlade landskapet. Allt var där omskapat på ett sätt som, liksom i barockparken, materialiserar idén om människans herravälde över naturen. Det ursprungliga och vilda är helt uttraderat. Därutöver speglar barockparken de antika idealen om symmetris estetiska värde.

Redan på 1500-talet hade Johan III anlagt en mindre jaktpark på Valdemarsön, numera benämnd Södra Djurgården. Tillkomsten av den stora jaktparken Djurgården under 1680-talet, med Karl XI som initiativtagare, hade inte en förändring av naturen som ett programmatiskt inslag. Det handlade istället om att ge det medeltida odlingslandskapet en roll som konserverade dess karaktär. Men omvandlingen till jaktpark ledde till att vissa stråk öppnades för jaktens skull. Parkens kanske viktigaste roll var att skapa en lätt tillgänglig arena för kombinationen av ridning i terräng och skytte, med det viktiga syftet att hålla fursten och hans män i gott fysiskt och hantverksmässigt skick för de krig som när som helst riskerade att flamma upp. Jaktparken bidrog på så sätt till landets beredskap för krig.

Under 1700-talet växte en ny natursyn fram i Europa. Idéhistorikern Karin Johannisson¹ fängade det mest essentiella i den med orden att man såg »det sköna i det vilda«, något som stod för ett omvälvande mentalitetshistoriskt skifte. De nya naturidealen fick fritt spelrum i en omgestaltung och försköning av naturens eget inneboende väsen vid Brunnsviken. Flera så kallade engelska parker skapades (Haga, Bellevue, Frescati och Tivoli), och med Hagaparkens tillkomst vid 1780-talet och framåt fick de nya idealen en närmast fulländad tillämpning. Med de nya naturidealen lades även en grund för det moderna friluftslivet.

Med dessa parkprojekt förändrades markutnyttjandet nära Stockholm på ett avgörande sätt. Europa Nostra har bedömt att »each of these park elements represent great values *per se*, and in combination they

NATIONALSTADSPARKEN
BIOLOGISK MÅNGFALD
SPRIDNINGSVÄGAR KÄRNOMRÅDEN
EKOPARKEN GUSTAVIANSKA PARKEN
• jakt, rekreation, friluftsliv, idrott • folkliv, mötesplats • litteratur, bildkonst • musik, teater, opera, dans • botanik, experimentalfält för jordbruk, skogsbruk • koloniträdgårdar • militärt övningsområde • friluftsmuseum, Skansen • arkitektur, landskapsarkitektur • friluftsgravar • institutionsbälte • naturskola • m.m.
JAKTARKER BAROCKPARK ENGELSKA PARKER
ODLINGSLANDSKAP
NATURLANDSKAP

tid

Modell av kulturvärden i Nationalstadsparken.³ En förutsättning för dagens nationalstadspark är det tredje skiktet från botten, parkernas tillblivelse under 1500–1700-talen. Därefter följer ett stort antal kulturella dimensioner som är knutna till dem och som löper genom olika tidsskikt, varav en del gör det ända fram till vår tid. De tre övre skikten är knutna till Nationalstadsparkens tillkomst.

are a unique document of European park history representing cultural values of international importance«.²

Genom blandningen av gestaltad, odlad och vild natur alldeles intill staden kontrasteras dess miljö mot en annan: vardag mot fritid, tvång mot frihet, byggd miljö mot naturdominerad, buller mot tystnad, odörer och avgaser mot frisk luft, trängsel mot

Landskapet Haga-Brunnsviken–Ulriksdal under 1990-talet.

rymd, rörliga objekt mot stilla, det avläsbara mot det gåtfulla. Och så vidare. Värdet av detta miljöombyte ser vi spår av redan i antikens platsval för det aktiva respektive det kontemplativa livet. Det handlar om stad och land. Två miljöer, två kontrasterande värden, nära varandra. Detta är det centrala.

Bellman fångade motiv för rörelsen från den ena till den andra miljön på ett lysande sätt i epistel 33, »Om Fader Movitz's öfverfart til Djurgården«:

*Stolta Stad!
Jag nu glad
Förglömmet ditt prål,
Ditt buller, larm och skrål,
Dina Slott och Torn.
Movitz blås i ditt horn
Böljan slår,
Båten går.*

Bort från staden, ut till Djurgårdens natur. Att Bellmans text speglar ett vanligt förhållningssätt under hans tid finns det olika former av belägg för. Ett ska nämnas, och det är hämtat från beslutstexten från den kommission som 1793 upphävde Gustav III:s två livslånga markupplåtelser till Abraham Niclas Edelcrantz vid Stora Skuggan på Norra Djurgården och till Gustaf Mauritz Armfelt vid Frescati på Haga–Brunnsvikens östra strand. Ett motiv var att de aktuella markområdena var »kronans omistliga tillgångar«. Ett annat var att »Utom detta hinder emot Djurgårdens fördelning och upplåtande till enskilda personer anse kommitterade jämväl den omständigheten förtjäna övervägande att Stockholms stads innevånare därigenom skulle betagas promenaderna på denna lustpark som de hittills både till förmån för hälsa och såsom ett tidsfördriv haft tillåtelse nyttja«.⁴

Dessa områden blev även en grund för en mång-

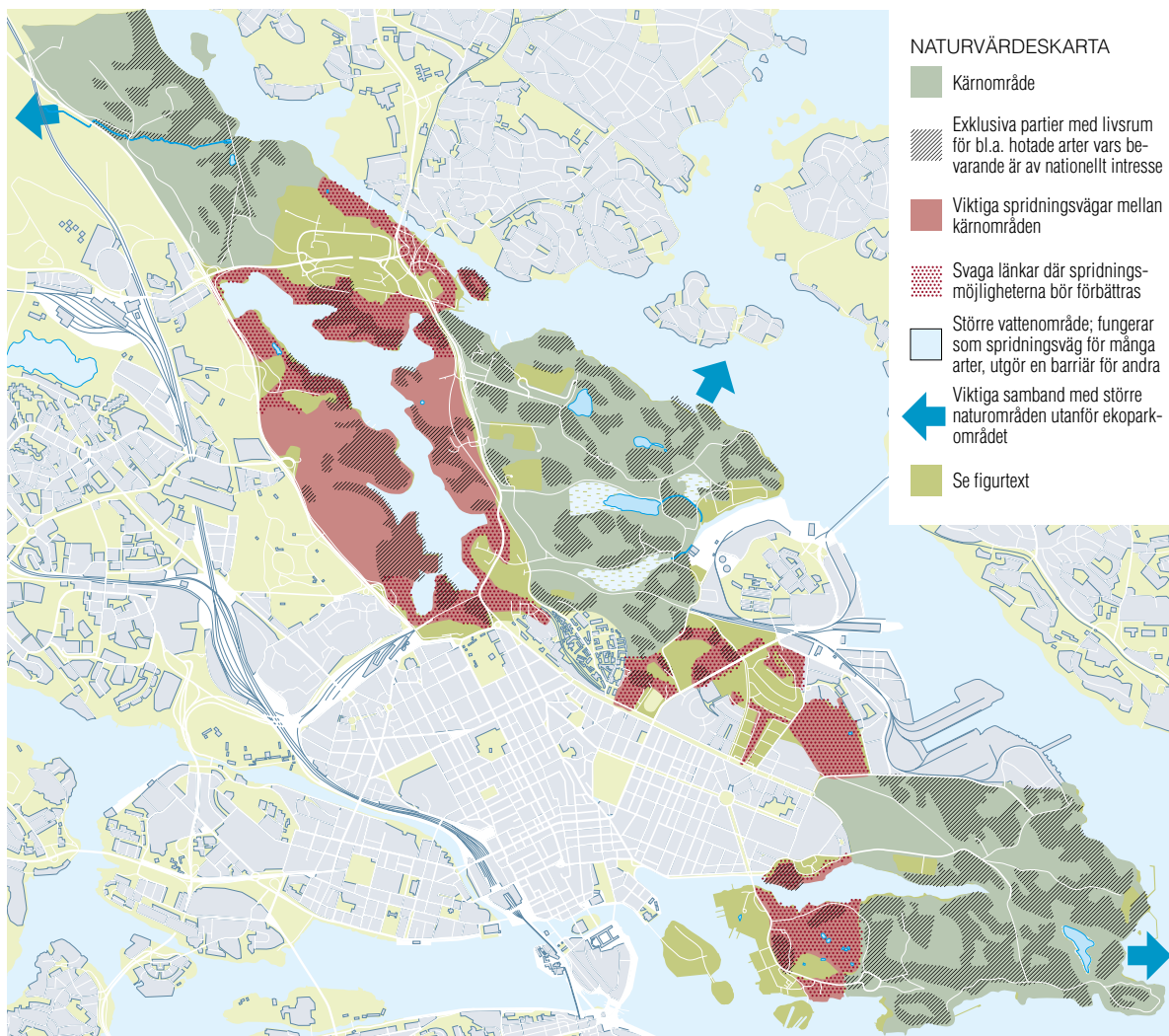
fald av andra kulturyttringar, och flertalet av dem utgör naturbaserad kultur med stora värden.

PARKOMRÅDEN BLEV NATIONALSTADSPARK

Det ursprungliga parklandskapet var länge helt ograverat. Från 1800-talets slut började det dock betraktas med andra ögon. Nya energitekniska lösningar, såsom stadsgas, krävde sina anläggningar. När Stockholms stad inte ville släppa till mark för den framväxande idrottsrörelsen gjorde kungahuset det istället, och Idrottsparken, vid nuvarande Stadion, samt Östermalms idrottsplats anlades. Militära och akademiska institutioner behövde få plats. En inflyttning från landet till staden ökade trycket på att skapa bostäder. Vidare förändrades transportväsendet. Gåendets, ridningens och cyklingens avståndsskalor kompletterades med ångbåtens, tågens, bussens, bilens och flygets. Detta tillgängliggjorde helt andra landskap för

stadsborna. Snart kom vistelser i fjärran landskap att bejakas av växande kommersiella intressen och förknippas med distinktionsvärden. Därtill bidrog efterkrigstidens ekonomiska utveckling till att många kunde skaffa sig en egen sommarstuga, vilket förändrade de gröna närområdenas betydelse för stadsborna.

Flera av förändringarna under 1900-talet bidrog till en fragmentisering av landskapet, och med den tonades känslan för parklandskapet som en historisk och fysiskt sammanhängande helhet ner. Exempelvis ledde placeringen av Ingenjörsgementet 1 vid Frösundavik norr om Hagaparken vid 1900-talets början till att hela området stängslades in. Under lång tid gick det alltså inte att gå runt Brunnsvikens stränder. Vidare ledde tillkomsten av Bergshamraleden under 1960-talet till ett avbrott i landskapets kontinuitet mellan Ulriksdal och Haga-Brunnsviken. Även byggandet av Gärdet ledde till en uppdelning av landskapet.

Illustrationen bygger på 1992 års redovisning av naturvårdens intressen från Stockholms och Solna kommuner till regeringen. Den olivgröna färgen anger områden som inte karterades men som även de ingår i Nationalstadsparken. Därutöver ingår Fjäderholmarna som ligger utanför kartbilden öster om Södra Djurgården. Figur från not 5.

Två olika initiativ ledde emellertid till att parkernas historiska helhet åter kunde uppfattas under 1990-talet. Inom Stockholms Ornitologiska Förening startades »Projekt Djurgården« 1987. Det syftade till

fågelinventeringar inom Norra och Södra Djurgården, men perspektiven vidgades när ornitologerna även började sända in rapporter från Haga och Ulriksdal. Drivande i arbetet var Henrik Waldenström, och han

kombinerade sedan historiska, biologiska och ekologiska ingångsvärden i en vision för området som gavs namnet »Ekoparken«. Den presenterades i januari 1991. Under samma tid uppfattades den gustavianska tidens mångfasetterade kulturbygge som något som vävde samman Ulriksdal–Haga–Brunnsviken till en kulturell enhet. Den gavs namnet Gustavianska parken. Författaren av detta kapitel verkade i det sammanhanget. Två parallella, och av varandra oberoende, holistiskt inriktade tänkesätt bidrog alltså till att den mentala kartan för parkerna ritades om.

Världskommissionen för miljö och utveckling kom år 1987 med rapporten om behovet av en hållbar utveckling. Den tydliggjorde att sociala och ekonomiska perspektiv, liksom miljö-, energi- och klimatfrågor, motiverar en ekonomiskt, tidsmässigt och geografiskt god tillgänglighet till de ting som är viktiga för ett gott liv. Stockholms och Solnas gamla parkområden kunde därmed betraktas med nya ögon. Vid samma tid förändrades emellertid regelverket för bankväsendet i Sverige, vilket följdes av en intensiv fastighetsspekulation. Med lystna ögon blickade snart både byggbolag och kommunpolitiker mot nya marker för att stärka sina respektive kassakistor. Var och en hade sitt drömpröjekt. Sammantaget handlade det om en mardröm för dem som värdesatte parkområdena. Exploateringsplanerna motsvarade en volym om cirka 100 stycken Hötorgsskrapor.

De ledde till en stor civil motståndsrörelse som samlades kring de värden som Ekoparken och Gustavianska parken stod för. År 1991 larmades riksdagen om att parkområdena som kulturmiljöer av riksintresse inte respekterades. Tre riksdagsmotioner skrevs och sändes ut på remiss, varefter jordbruksutskottet uppvaktades av flera organisationer. Några veckor senare ingrep regeringen genom beslut om att Stockholms och Solna kommuner skulle beskriva hur naturvårdens, kulturmiljövårdens och friluftslivets intressen skulle tillgodoses inom området Ulriksdal–Haga–Brunnsviken–Djurgården, samt redogöra för exploa-

teringsplanerna inom området. Syftet var lika enkelt som klokt, nämligen att möjliggöra både överblick och mer detaljerade inblickar i ärendet, allt för att kunna orientera sig. Ansvarigt statsråd var mark- och planminister Görel Thurdin på miljödepartementet.

Den naturvetenskapligt orienterade naturvården inom Stockholms och Solna kommuner samverkade för att lösa regeringens uppdrag. Man fokuserade därvid helt på perspektivet biologisk mångfald⁵. Genom en kombination av inventeringar och landskapsekologiska modeller lades en grund för lysande systematiska analyser och en överblick inriktad på sammanhang och helheter. De båda kommunernas naturvårdskartor förändrades i ett slag. Vi lärde oss bland annat om ekbeståndets värden för hotade arter. Ett nytt kulturskikt fogades därmed till de gamla parkområdena under 1992, samma år som FN:s stora miljökonferens om biologisk mångfald ägde rum i Rio de Janeiro.

Regeringens bedömning blev att området behövde skydd som en nationalstadspark. I den får det historiska landskapets natur- och kulturvärden inte skadas, och intrång inte ske i parklandskap eller naturmiljö. Därutöver var ett centralt budskap i propositionen för parken att utvecklingen bör inriktas på att »förstärka områdets natur-, kultur- och rekreationsvärden och att värna den biologiska mångfalden«. Riksdagen gav förslaget sitt enhälliga stöd, och lagen trädde i kraft den 1 januari 1995. Därmed skrevs både svensk och internationell miljöhistoria.

Tre kvinnor bör nämnas för påtagliga bidrag till denna utveckling, nämligen kommunkologen Katarina Löfvenhaft, borgarrådet Monica Andersson och statsrådet Görel Thurdin. Men med stor sannolikhet skulle inte Nationalstadsparken ha bildats utan den omfattande folkrörelsen för parken, med tre särskilt drivande organisationer: Haga–Brunnsvikens vänner, Kommittén för Gustavianska Parken och Förbundet för Ekoparken. Därtill ska även nämnas vikten av Projekt Ekoparken, som drevs av Världsnaturfonden, och att massmedia följde ärendet under hela processen.

Utblick under våren 2015 från Stora Lappkärrsberget på Norra Djurgården mot Lilla Värtan, med Stocksund till vänster och Tranholmen samt Lidingö till höger. Längst bort skymtar Stora Värtan och Askrikefjärdens inledning samt Bogesundslandet. Den kulturhistoria som är knuten till dessa områden kompletterar Nationalstadsparkens historia.

DET VIDARE FRILUFTSLANDSKAPET

Parkområdenas roll som stadens närmaste frilufts- och rekreationsområde har varat i flera hundra år, vilket har avsatt sig i en rik frilufts- och idrottshistoria.⁶ Studier visar att Nationalstadsparken idag är det mest besökta grönområdet i Stockholms län, vilket även talar för att den har en tätposition som grönt besöksmål i vårt land. Under våren 2017 blev den även ett riksintresse för friluftsliv. Det mentala och reella stadsnära frilufts- och idrottslandskapet är dock vidare för många, och så har det även varit historiskt sett. Ett exempel får spegla det.

Den 27 februari 1892 arrangerades en 30 kilometer lång skidtävling från Ladugårdsgärdet på Djurgården över Lilla Värtans is till Lidingö, sedan till Frösvik och

Askrike på Bogesundslandet och därefter över Askrikefjärden vidare till Elfvik och östra Lidingö för att sedan återvända över isen till Ladugårdsgärde.

När nu tavelramen riktas från Stora Lappkärrsberget ut mot delar av detta landskap ser vi hur beroende naturupplevelsen i parken är av det. Förklaringen till att dess naturdominerade karaktär kvarstår än idag ligger i att på västra sidan om vattenstråket mellan Lilla och Stora Värtan kom det sena 1800-talets friluftsintresse att få ett avtryck i form av Djursholm och Stocksund som välbärgade naturnära villastäder. På andra sidan vattnet utvecklades ett helt annat frilufts- och socialhistoriskt sammanhang under första hälften av 1900-talet, och det genom etableringen av sportstugeområden på Tranholmen i Lilla Värtan, vid Sticklinge, Trolldalen och Grönsta på Lidingö samt på Storholmen i Stora Värtan.⁷ Där handlade det istället om den enkla boendeformen sportstugan som ett värde i sig, och ofta som en bas för ett rörligt friluftsliv.

Att Bogesundslandet med Bogesunds slott från 1640-talet har hållits samman som en större lantegendom under lång tid beror på fideikommisslagen från 1686. Under första hälften av 1900-talet vanvårdades emellertid egendomen i en tid av stora behov av föda. Konsekvenser av födobrist, såsom 1917 års hungerkravaller i Stockholm, och matransonering under andra världskriget, bidrog till ett unikt beslut från staten att expropriera egendomen år 1946. En särskild lag stiftades för det ändamålet, Lex Bogesund. Numera har markerna ett levande jord- och skogsbruk, och är samtidigt ett naturreservat med rika möjligheter till friluftsliv. Detta har studerats i unika studier av pionjären inom svensk friluftsforskning, numera professor emeritus Lars Kardell⁸, som även har utfört motsvarande studier på Norra Djurgården.⁹ Även Bogesundslandet är ett riksintresse för friluftslivet.

Landskapsrummen från Haga–Brunnsviken till Bogesundslandet har under lång tid lätt kunnat nås tack vare Brunnsvikens kanotklubbs uthyrning av

kajaker till allmänheten. Under sommarhalvåret underlättas även upptäcktsfärder ut till sportstugeområdena, Djursholm och Bogesundslandet av reguljär båttrafik från Ropsten.

Denna välbevarade innerskärgård kompletterar alltså Nationalstadsparkens historia och värden. Sammantaget speglar de en mycket rik och mångfasetterad historia av naturbaserad kultur under mer än 500 år. Om dessa landskap bevaras och utvecklas för det tätortsnära friluftslivets intressen kommer de, tack vare allemansrätten, att kunna bidra till både hälsa och identitet, ett gott liv samt till en långsiktig attraktionskraft för regionen, och det även sett i ett internationellt perspektiv.

Bogesundslandet, våren 2017.

NOTER

- Johannisson, Karin (1984). »Det sköna i det vilda: en aspekt på naturen som mänsklig resurs«, *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. (red. Tore Frängsmyr). Stockholm: Liber Förlag.
- Europa Nostra (1993). *Executive President Daniel Cardon de Lichtbuer, 21 October 1993. Letter to: Sveriges Riksdag, Talman Ingegerd Troedsson*. (Sveriges Riksdag. Talmannen. 01 NOV 1993. Diariennr KK2-260).
- Schantz, Peter (1995). »Nationalstadsparkens kulturvärden lever farligt«, *Kulturmiljövård* 4:69–74.
- Tjerneld, Staffan (1980). *Djurgården under 300 år*. Stockholm: Kungl. Djurgårdens förvaltning.
- Löfvenhaft, Katarina (2002). »Biologisk mångfald i urban miljö – exempel från nationalstadsparken«, *Nationalstadsparken – ett experiment i hållbar utveckling. Studier av värdefrågor, lagtillämpning och utvecklingslinjer*.

- (red. Lennart Holm & Peter Schantz). Stockholm: Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande (Formas).
- Schantz, Peter (2008). »Det tätortsnära naturmötet«, *Friluftshistoria – från »hårdande friluftslif« till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. (red. Klas Sandell & Sverker Sörlin). Stockholm: Carlssons Bokförlag (2:a rev. uppl.).
 - Pihl Atmer, Ann Katrin (1998). *Livet som leveras där måste smaka vildmark: sportstugor och friluftsliv 1900–1945*. Stockholm: Stockholmia.
 - Kardell, Lars (2003). *Rörligt friluftsliv på Bogesundslandet 1969–2001*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
 - Kardell, Lars (1998). *Anteckningar om friluftslivet på Norra Djurgården 1975–1996*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.